

EWA BANASIEWICZ-OSSOWSKA

ŻYCIE RELIGIJNE I JEGO ORGANIZACJA W GMINIE ŻYDOWSKIEJ WE WROCŁAWIU

RELIGIOUS LIFE AND ITS ORGANIZATION IN WROCLAW JEWISH COMMUNITY

A b s t r a c t. The article relates to various aspects of religious life and religious practice in the Wrocław Jewish Community, referring also to the changes which took place in this area since its inception after war. Indicates a legal basis for the existence and conduct religious activities by Jewish Communities, and discusses the religious identification of the Wrocław Jewish Community and people her forming. Emphasizes the role of the rabbi in the rebirth process of Jewish religious life in Wrocław and integrating members of the community. It refers to the weekly and annual religious festivals celebrated in the Community, to the specifics of the liturgy and prayers, and to the attitude to the rules of kashrut and to the practiced religious rituals by Community members. The paper draws attention both to the phenomenon of return to Judaism through the rite of conversion, largely by young people, and on the process of substitution of religious knowledge by the sense of community.

Key words: Jewish Community of Wrocław, Jewish religious practices, Judaism, Jewish Holidays, Jewish Liturgy.

Celem artykułu jest przedstawienie zarysu życia religijnego, praktyk religijnych i stosunku do judaizmu we współczesnej gminie żydowskiej we Wrocławiu w kontekście zmian, jakie dokonywały się w tej sferze od momentu powstania powojennej gminy. Artykuł powstał na podstawie badań prowadzonych we wrocławskim oddziale Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP, w oparciu o wywiady z członkami wspólnoty i osobami funkcyjnymi w gminie oraz w wyniku obserwacji uczestniczącej, które uzupełnione zostały

analizą źródeł historycznych, a także dokumentów wewnętrznych Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP.

1. ODBUDOWA ŻYCIA RELIGIJNEGO W POWOJENNEJ WROCŁAWSKIEJ GMINIE ŻYDOWSKIEJ

Po zagładzie Żydów polskich, jaka dokonała się podczas drugiej wojny światowej, Dolny Śląsk stał się największym skupiskiem ocalałych, a Wrocław jednym z głównych ośrodków ówczesnego życia żydowskiego w Polsce. Osiedlająca się tu społeczność żydowska i organizująca się gmina posiadały swoją wyraźną specyfikę. Powstała po 1945 r. gmina żydowska nie miała bowiem żadnej ciągłości z przedwojenną, niemiecką gminą, ani w sensie personalnym¹, ani pod względem zachowywanych tradycji. Nową społeczność żydowską, a także struktury życia religijnego, tworzyli od podstaw Żydzi pochodzący z różnych regionów kraju, początkowo głównie byli więźniowie obozu w Gross Rosen (z centralnej, wschodniej i południowej Polski), od września 1945 do końca 1949 r., a następnie w latach pięćdziesiątych, również liczni repatrianci ze wschodu, z terenów zajętych przez Związek Radziecki. Wielu z nich jednak dość szybko opuszczało terytorium Polski, z powodów osobistych, psychologicznych, ale też politycznych i religijnych, emigrując głównie do Palestyny i Stanów Zjednoczonych². Dużym wstrząsem dla dolnośląskich Żydów stał się pogrom kielecki w 1946 r., wywołując pytanie o sens odbudowywania życia żydowskiego w Polsce i kolejne fale emigracji. Dolny Śląsk opuściło wówczas ok. 35 tys. Żydów, jesienią pozostało ich jeszcze ok. 60 tys.³, a w samym Wrocławiu pod koniec tego roku miało zamieszkiwać ok. 13 tys. Żydów⁴.

Ludność żydowska, rozpoczynająca nowe życie we Wrocławiu, ze względu na swe rozmaite pochodzenie terytorialne, przywiązanie do różnych, lokal-

¹ L. ZIĄTKOWSKI. *Dzieje Żydów we Wrocławiu*. Wrocław 2000 s. 113.

² Tamże s. 114 n. Na temat akcji osiedlania Żydów na Dolnym Śląsku i rozmiarów emigracji zob. więcej: E. WASZKIEWICZ. *Powstanie, rozwój i zanik skupiska Żydów na Dolnym Śląsku (1945-1968)*. W: E. WASZKIEWICZ (red.). *Współcześni Żydzi – Polska i diaspora. Wybrane zagadnienia*. Wrocław 2007 s. 13-30.

³ E. WASZKIEWICZ. *Powstanie* s. 23.

⁴ E. WASZKIEWICZ. *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego na Dolnym Śląsku na tle polityki wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1945-1968*. Wrocław 1999 s. 22.

nych tradycji i zwyczajów, przyjmowane postawy polityczne i ideologiczne, a także odmienne postrzeganie roli judaizmu w kształtującym się nowym życiu żydowskim, stanowiła specyficzną mieszankę społeczno-kulturowo-religijną. Nadal, zwłaszcza początkowo, liczna była grupa Żydów religijnych, ortodoksyjnych, kontynuująca w sferze praktyk religijnych tradycję sefardyjską, mająca dość duży wpływ na środowisko wrocławskich Żydów; obok nich funkcjonowali Żydzi świeccy, zachowujący pamięć o swoim pochodzeniu, ale nie angażujący się zbytnio w życie religijne; rosła także grupa Żydów zasymilowanych.

Istotne znaczenie, przede wszystkim dla Żydów religijnych, ale także dla całej społeczności żydowskiej w Polsce, miał wydany w lutym 1945 r. okólnik Ministerstwa Administracji Państwowej, zezwalający Żydom na powoływanie Zrzeszeń Religijnych, rok później przemianowanych na Żydowskie Kongregacje Religijne. Żydzi uzyskali więc prawo do swobodnego wykonywania praktyk religijnych, zrzeszenia miały bowiem służyć dla „[...] organizowania, utrzymywania i wykonywania wszelkich praktyk i obrzędów żydowskiego kultu oraz wychowania religijnego [...]”⁵, ale zajmowały się też pomocą charytatywną i zarządzały majątkiem kongregacji. Stanowiły także istotny element kształtowania tożsamości żydowskiej w zmienionej rzeczywistości. Jak zauważa Ewa Waszkiewicz, przynależność do kongregacji nie była obowiązkowa, ale dobrowolna, była wyrazem chęci kultywowania tradycji i religii żydowskiej, ale też poczucia przynależności do narodowości żydowskiej. Potrzeba utrzymania własnej tożsamości kulturowej i religijnej poprzez pielęgnowanie tradycji przodków, według wspomnianej badaczki, miała być głównym motorem inicjatorów odbudowy życia religijnego na Dolnym Śląsku⁶.

Żydowskie życie religijne we Wrocławiu odbudowywane było w zupełnie nowym, obcym otoczeniu i środowisku. Kongregację Religijną powołano do życia już w maju 1945 r. Zajmowała się ona m.in. utrzymywaniem synagogi i domów modlitw, w których na potrzeby ludności żydowskiej organizowano nabożeństwa. Do 1951 r. była to ocalała z pożogi wojennej Synagoga pod Białym Bocianem oraz trzy sale modlitewne, zlokalizowane przy ulicach Włodkowica, w budynku gminy, Żeromskiego i Oleśnickiej. W synagodze odbywały się nabożeństwa szabatowe i świąteczne, w pozostałych domach

⁵ Tamże s. 43; E. WASZKIEWICZ. *Powstanie* s. 22; zob. też ZIĄTKOWSKI. *Dzieje Żydów* s. 116; A. CAŁA, H. DATNER-ŚPIEWAK. *Dzieje Żydów w Polsce 1944-1968: Teksty źródłowe*. Warszawa 1997 s. 236.

⁶ E. WASZKIEWICZ. *Kongregacja* s. 8.

modlitwy organizowano modlitwy codzienne, poranne i wieczorne. Oprócz tego społeczność żydowska, zgodnie z wymogami rytualnymi, korzystać mogła z zachowanej *mykwy* – łaźni rytualnej i koszernej stołówki. Na potrzeby Żydów religijnych działały koszerne rzeźnie i piekarnie macy. Edukacji i wychowaniu religijnemu dzieci służyła szkoła religijna *Talmud-Tora*. Kongregacja zatrudniała też osoby funkcyjne niezbędne dla realizacji potrzeb religijnych: rabina, do 1950 r. był nim Szulim Trejstman; przewodniczącego bractwa pogrzebowego *Chewra Kadisza*; *szocheta* – rzeźnika rytualnego; *kan-tora*, prowadzącego modlitwy i *szamesa*, zarządzającego synagogami. Aczkolwiek, już wtedy, jak wskazuje Leszek Ziątkowski, pojawiały się problemy z obsadzaniem takich stanowisk z powodu braku odpowiednio wykształconych, religijnych Żydów⁷. Odbywały się tradycyjne, religijne obrzędy: pogrzeby, ale także śluby zawierane pod *chupą* (w latach 1947-1948 miało być ich aż 122); organizowano obrzędy obrzezania (w latach 1947-1955 – 366 zabiegów)⁸. Część badaczy ten pierwszy okres życia żydowskiego w powojennej Polsce, w latach 1944-1950, określa mianem autonomii narodowo-kulturalnej, Żydzi nie tylko uzyskali wówczas status mniejszości narodowej, ale także duże wsparcie finansowe i organizacyjne ze strony państwa⁹.

W 1949 r. kongregacje zostały połączone w Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego. Utraciły osobowość prawną, a nowy statut organizacji ograniczył jej działalność wyłącznie do spraw wyznaniowych. Podkreślił też jej autonomiczność i niezależność od władzy świeckiej czy religijnej funkcjonującej poza Polską. Jedynie w sytuacjach wyjątkowych, za zgodą władz państwowych, możliwe było zasięganie opinii Naczelnego Rabina w Izraelu¹⁰. Lata 1950-1957, określane okresem stabilizacji życia żydowskiego, okazały się jednocześnie czasem zaostrzenia reżimu politycznego w kraju. Żydowskie życie religijne i praktyki uległy ograniczeniu, m.in. z powodu emigracji rabinów, wielu Żydów uległo asymilacji, porzucając judaizm. Pojawiały się

⁷ L. ZIĄTKOWSKI. *Dzieje Żydów* s. 116 n.

⁸ Tamże s. 116.

⁹ F. NOWAK-MAŁOLEPSZA, T. WŁODARCZYK. *Żydzi. W: Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej: Wybrane elementy polityki państwa*. Red. S. Dudra, B. Nitschke. Kraków 2010 s. 210, 213.

¹⁰ K. PUDŁO. *Zarys życia zbiorowego ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku (1950-1989)*. "Sprawy Narodowościowe" 3:1994 z. 1 s. 116 n.; E. WASZKIEWICZ. *Kongregacja* s. 53; E. WASZKIEWICZ. *Powstanie* s. 26 n.

problemy z przydziałem mięsa czy mąki dla Żydów, brakowało także przedmiotów liturgicznych, których nie można już było sprowadzać z zagranicy¹¹.

Trudny okres w dziejach Żydów wrocławskich, rozpoczęty kolejną falą repatriacji z ZSRR w 1957 r., zakończył się wydarzeniami marca 1968 r., kiedy to życie żydowskie, także religijne, niemal zamarło. Ostatni rabin, Zibes Uszer, zapewniający posługi religijne społeczności żydowskiej we Wrocławiu od 1956 r., wyjechał w 1966 r. Zaczęło brakować również rzeźników rytualnych, a co za tym idzie żywności dla kosztownych stołówek. Pojawiły się problemy finansowe, odbijające się także na stanie technicznym synagogi. Kres jej funkcjonowania przyniosły wydarzenia marcowe, ostatni raz modlono się w niej podczas święta *Pesach*¹², ale ze względu na jej opłakany stan techniczny decyzję o zamknięciu synagogi miasto wydało już dwa lata wcześniej. W 1974 r. stała się ona własnością państwa i powoli popadała w ruinę. Od końca lat sześćdziesiątych nielicznej już grupie Żydów służyła jedynie tzw. mała synagoga, czyli sala modlitewna znajdująca się przy ulicy Włodkowica. Prawdopodobnie w tym samym czasie przestała również funkcjonować *mykwa*¹³. Z powodu radykalnego zmniejszenia się liczby uczniów i braku nauczycieli zlikwidowana została, funkcjonująca przy kongregacji, szkoła religijna dla dzieci. Społeczność żydowska pozostała więc bez swego przywódcy duchowego i religijnego, bez synagogi i *mykwy*, możliwości edukacji religijnej dzieci i z kłopotami aprowizacyjnymi.

Jak piszą Alina Cała i Helena Datner-Śpiewak, z upływem lat i wskutek zmian politycznych w Polsce, wśród ludności żydowskiej pojawił się specyficzny typ religijności. Nabożeństwa w synagogach wprawdzie wciąż odbywały się zgodnie z rytmem ortodoksyjnym, ale wyznawcy nie stosowali się już do ortodoksyjnych zasad i tradycyjnych norm. Nie dochowywali na co dzień reguł *kaszrutu*, ponieważ nie mieli dostępu do kosztownego jedzenia; porzucili tradycyjny, zbyt rzucający się w oczy strój żydowski; nie przestrzegali zakazu pracy w soboty i inne święta żydowskie, które nie były przecież dniami wolnymi; nie odbywali nakazanej trzykrotnie w ciągu dnia modlitwy, nie mieli nawet możliwości nauki języka modlitw, czyli hebrajskiego¹⁴.

W omawianym okresie kontakty ludności żydowskiej z ówczesnymi kongregacjami miały różne natężenie, a ponieważ nie prowadziły one spisów

¹¹ E. WASZKIEWICZ. *Kongregacja* s. 53; E. WASZKIEWICZ. *Powstanie* s. 26 n.; L. ZIĄTKOWSKI. *Dzieje Żydów* s. 117.

¹² Zob. E. WASZKIEWICZ. *Powstanie* s. 27-29.

¹³ L. ZIĄTKOWSKI. *Dzieje Żydów* s. 119.

¹⁴ A. CAŁA, H. DATNER-ŚPIEWAK. *Dzieje Żydów* s. 238.

swych członków, utrudnione jest dokładne ustalenie liczebności poszczególnych wspólnot. Za członków uznawano bowiem wszystkich, którzy choćby nieregularnie brali udział w modlitwach i nabożeństwach¹⁵. Grupa Żydów religijnych stopniowo jednak malała, częściowo wskutek naturalny, poprzez zgony, ale także przez nasiloną emigrację i postępujący proces sekularyzacji i asymilacji oraz wzrost liczby małżeństw mieszanych, w których dzieci często wychowywano na chrześcijan, w całkowitym oderwaniu od tradycji i religii żydowskiej. Po wydarzeniach marca 1968 r. synagogi i domy modlitw stały się miejscem spotkań przede wszystkim najstarszego pokolenia Żydów, ponieważ większość młodych wyjechała, ale w nabożeństwach i modlitwach, pełniących teraz również w dużym stopniu funkcję podtrzymywania grupowego życia, uczestniczyli także Żydzi niewierzący¹⁶. Jak pisze Ziątkowski, w tym czasie „pojedynczy Żydzi raczej starali się nie manifestować własnych przekonań religijnych”¹⁷.

2. WSPÓŁCZESNA WROCŁAWSKA GMINA ŻYDOWSKA – PODSTAWY PRAWNE, SPECYFIKA SPOŁECZNOŚCI ORAZ PRAKTYK RELIGIJNYCH

Po 1989 r., po przemianach polityczno-ustrojowych w Polsce, nastąpiło odrodzenie życia żydowskiego. Nie tylko wzrosło zainteresowanie kulturą żydowską, ale przede wszystkim zapoczątkowany został proces deasymilacji oraz powrotów do żydostwa poprzez judaizm wśród młodszego pokolenia Żydów, również tych pochodzących z rodzin zasymilowanych¹⁸.

W nowej sytuacji środowiska żydowskie rozpoczęły pracę nad zmianami dotyczącymi położenia prawnego Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego, co stało się możliwe dzięki ogłoszonej w 1989 r. ustawie o gwaran-

¹⁵ E. WASZKIEWICZ. *Kongregacja* s. 8.

¹⁶ A. CAŁA, H. DATNER-ŚPIEWAK. *Dzieje Żydów* s. 238.

¹⁷ ZIĄTKOWSKI. *Dzieje Żydów* s. 123.

¹⁸ A. GRABSKI. *Współczesne życie religijne Żydów w Polsce*. W: A. GRABSKI, M. PISARSKI, A. STANKOWSKI. *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*. Red. J. Tomaszewski. Warszawa 1997 s. 145; H. DATNER, M. MELCHIOR. *Żydzi we współczesnej Polsce – nieobecność i powroty*. W: *Mniejszości narodowe w Polsce*. Red. Z. Kurcz. Wrocław 1997 s. 77 n.

cjach wolności sumienia i wyznania. W wyniku podjętych działań w 1993 r. nazwę związku zmieniono na Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP, a kongregacji na gminy wyznaniowe żydowskie¹⁹. Tym samym oficjalnie przywrócono więc i podkreślono funkcję religijną gmin. Podstawowe znaczenie dla funkcjonowania współczesnych gmin ma jednak *Ustawa o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w RP*, uchwalona 20 lutego 1997 r. Stwierdza ona, iż głównym ich celem jest organizowanie i sprawowanie kultu publicznego oraz udzielanie posług religijnych, dbanie o zaopatrzenie w koszerną żywność, ubój rytualny, a także zakładanie i utrzymywanie synagog i domów modlitw, stołówek i łaźni rytualnych. Gminom zezwolono na udzielanie ślubów i przeprowadzanie religijnych uroczystości pogrzebowych zgodnie ze swoim prawem wewnętrznym oraz prowadzenie nauczania religii. Ustawa dała również członkom gmin żydowskich prawo do dni wolnych od pracy w czasie szabatu i największych świąt żydowskich²⁰. Cele i obowiązki gmin precyzuje także *Prawo wewnętrzne wyznaniowej wspólnoty żydowskiej w RP* z 2006 r., które wskazuje dodatkowo na „umożliwianie życia zgodnego z zasadami pisanej i ustnie przekazywanej Tory oraz tradycji rabinicznej” oraz udzielanie pomocy w zaopatrywaniu członków w przedmioty wymagane rytuałem czy w wyposażaniu szkół i domów modlitw w zwoje Tory oraz modlitewniki²¹. Wszystkie wskazane wyżej cele i obowiązki realizowane są również przez gminę żydowską we Wrocławiu. W 2006 r. zmiana uległ jej status, z samodzielnej Gminy Wyznaniowej Żydowskiej została przekształcona w Oddział ZGWŻ we Wrocławiu i włączona w strukturę Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP. Według pracowników gminy, nie miało to jednak wpływu na religijną działalność oddziału. Dla uproszczenia w tekście nadal posługiwać się będę terminem „gmina” zamiast „oddział”, podobnie jak pracownicy i członkowie wspólnoty, również w odniesieniu do okresu po 2006 r.

Trudno dokładnie określić aktualną liczebność gminy wrocławskiej. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX w. w gminie zarejestrowanych było 220 osób, a mniejszość żydowska we Wrocławiu miała liczyć ok. 150-200 ro-

¹⁹ Dz. U. Nr 29, poz. 155 z późn. zmian.; F. NOWAK-MAŁOLEPSZA, T. WŁODARCZYK. *Żydzi* s. 219 n.

²⁰ Dz. U. z 1997, Nr 41, poz. 251 W: <http://warszawa.jewish.org.pl/gmina-wg-prawa>, dostęp: 1.03.2014.

²¹ http://www.warszawa.jewish.org.pl/images/Dokumenty/prawo_wewnetrzne_2012.pdf, dostęp: 1.03.2014.

dzin²². Według danych z 2013 r. zarejestrowanych było ok. 300 osób, ale nadal trwa weryfikacja listy członków gminy pochodzących z Wrocławia i innych miast Dolnego Śląska, w której brała udział także autorka artykułu.

Wrocławska gmina żydowska identyfikuje się obecnie jako wspólnota ortodoksyjna. Na jej charakter wskazuje m.in. fakt zatrudniania od 2006 r. rabinów reprezentujących właśnie taką opcję judaizmu, wprowadzających jednocześnie charakterystyczne dla niej zwyczaje. Pierwszym z nich był Icchak Rapoport, sprawujący swój urząd do 2011 r., kolejnym Samuel Rosenberg, piastujący urząd rabina w latach 2012-2013, ale związany z nurtem nowoczesnej ortodoksji. Również aktualnie zatrudniony, od września 2013 r., i zamieszkujący w tej chwili na stałe we Wrocławiu, rabin Tyson Herberger reprezentuje ortodoksję nowoczesną.

O charakterze gminy jako instytucji decyduje więc głównie fakt identyfikacji religijnej rabina, na co niejednokrotnie w rozmowach wskazywali członkowie wspólnoty oraz pracownicy gminy. Według byłego *chazana*, Krzysztofa Korzonkowskiego, dzieje się tak, ponieważ miejscowa społeczność żydowska ma niskie poczucie identyfikacji religijnej²³. Z przeprowadzonych wywiadów można jednak wysnuć wniosek, że niewielu członków społeczności identyfikuje się poprzez związek z ortodoksyjną opcją judaizmu. Częściowo wynika to z różnic światopoglądowych, braku akceptacji dla ściśle ortodoksyjnych zasad, ale także ze względów czysto praktycznych. Znaczna część członków gminy identyfikuje się więc jako Żydzi konserwatywni, przywiązani do religii i tradycji żydowskiej, ale nieprzestrzegający ściśle wszystkich zaleceń; jako Żydzi reformowani; czy Żydzi świeccy, tzw. kulturalni. Społeczność Żydów wrocławskich jest więc zróżnicowana. Tworzą ją osoby religijne, często uczestniczące w nabożeństwach i świętach, starające się przestrzegać zasad judaizmu; osoby identyfikujące się z „żydowskością” jedynie poprzez historię i kulturę; ale też takie, które zachowując pamięć o swoim pochodzeniu, nie są nawet członkami gminy wrocławskiej, a ich kontakty z życiem żydowskim są sporadyczne.

Według osoby pracującej w biurze gminy, obecny rabin „stoi na stanowisku, że każdemu należy umożliwić takie wyznawanie judaizmu, jakie mu się podoba i z jakim jest mu dobrze [...] każdy powinien mieć pełen wachlarz możliwości, czy ktoś chce być ultraortodoksyjny, czy chce być np. Żydem

²² L. ZIĄTKOWSKI. *Dzieje Żydów* s. 125.

²³ Informator K.K.

tw. kulturalnym”²⁴. Niezależnie więc od stopnia zaangażowania w religijne życie żydowskie, każdy jest mile widziany. Wspomina o tym również były *chazan*: „część z naszych wiernych przeszło konwersje w obrządku reformowanym, duża część ma bardzo liberalne podejście do judaizmu [...] nie można ich przez to odrzucać, prawda? [...] rolę judaizmu, jaki staramy się propagować w naszej synagodze, sposób prowadzenia liturgii, obrzędów, jest ortodoksyjny, natomiast bardzo otwarty, robimy rzeczy, które w wielu synagogach ortodoksyjnych nie byłyby tolerowane”²⁵. Przykładem jest rezygnacja z wyraźnej zasłony oddzielającej kobiety i mężczyzn w synagodze, *mechicy*, która została wprowadzona w czasach rabina Rapoporta i budziła liczne kontrowersje, zwłaszcza wśród kobiet. W sali modlitwowej pozostał wyodrębniony rząd krzeseł na końcu, na których mogą usiąść panie, ale nie jest on w żaden sposób odgradzony.

Zarówno rabin, jak i zarząd gminy podejmują liczne działania na rzecz ożywienia życia żydowskiego we Wrocławiu i na Dolnym Śląsku. Rabin Herberger odpowiada przede wszystkim za nadzór nad działalnością religijną gminy, za wsparcie w dziedzinie *Halachy*, prawa religijnego, doradztwa religijnego dla wiernych, prowadzi także obecnie modlitwy. Do jego obowiązków należy też m.in. przygotowywanie procesów konwersji na judaizm²⁶. Dwa razy w tygodniu odbywają się indywidualne spotkania rabina z wiernymi, w biurze gminy i bardziej nieformalnie w kawiarni, znajdującej się w budynku należącym do gminy. Rabin organizuje też spotkania poświęcone zagadnieniom religijnym w swoim domu, podobnie jak jego żona, która prowadzi klub dla kobiet *Rosz Chodesz*²⁷.

Sam fakt pozyskania rabina dla gminy wrocławskiej w 2000 r. był ważnym aspektem ożywienia żydowskiego życia religijnego. Po prawie 40 latach przerwy urząd Naczelnego Rabina Wrocławia i Śląska objął wówczas Ron Hoffberg, rabin konserwatywny. Z tym nurtem judaizmu związany był również jego następca, urzędujący w latach 2002-2003, Ivan Caine. Za jego sprawą gmina we Wrocławiu stała się oficjalnie pierwszą w historii gminą konserwatywną w Polsce, w której usiłowano przeprowadzić poważniejsze zmiany w sferze rytuału, odstępując od niektórych ortodoksyjnych reguł.

²⁴ Informator M.D.

²⁵ Informator K.K.

²⁶ Informator K.K.

²⁷ Harmonogram takich spotkań i ich tematy zamieszczone są z wyprzedzeniem w miesięczniku wrocławskiej gminy żydowskiej „Chidusz”.

Oprócz rabina gmina nie zatrudnia innych urzędników, ale korzysta z pomocy osób, które na zasadzie wolontariatu, w razie potrzeby, służą wspólnocie, tak jak wspomniany Krzysztof Korzonkowski, będący obecnie edukatorem w gminie, a do września 2013 r., przez dwa i pół roku, pełniący funkcję *chazana*, prowadzącego modlitwy i liturgię w synagodze. W ramach swoich obowiązków zajmował się także wsparciem przy liturgii czytania Tory czy modlitewnikami, odpowiadając za wszystkie kwestie organizacyjne. W ten sposób łączył trzy funkcje: *chazana*, *gabaja* i *szamesa*. Obecnie nabożeństwa prowadzi rabin²⁸.

Współcześnie niemal wszystkie praktyki religijne wrocławskiej społeczności żydowskiej koncentrują się wokół odzyskanej w 1994 r. Synagogi pod Białym Bocianem, która po remoncie stała się nie tylko centrum życia religijnego Żydów, ale służy także propagowaniu kultury żydowskiej. Aktualnie w synagodze odbywają się więc obchody większych dorocznych świąt żydowskich, a także wydarzenia kulturalne. Cotygodniowe szabaty, które gromadzą nieco mniejszą liczbę wiernych, organizowane są w zlokalizowanej obok synagogi sali modlitewnej. To one są jednak najważniejszym elementem wspólnotowego życia religijnego wrocławskich Żydów i stanowią jego fundament.

Obchody święta rozpoczynają się w piątek wieczorem od zapalenia świec i *Kabalat Szabat* – modlitwy na powitanie szabatu. Odbywa się też *chawruta*, czyli studiowanie teksów Tory i komentarzy do niej. Centralną częścią liturgii szabatu jest czytanie Tory, do którego jednak niezbędna jest obecność *minjanu*, grupy dziesięciu dorosłych, religijnych Żydów. Takie wspólne, publiczne oddawanie czci Bogu, zgodnie z *Halachą*, ma większą wartość, niż modlitwy indywidualne²⁹. Przez wiele lat w gminie wrocławskiej były jednak poważne problemy ze zgromadzeniem *minjanu* podczas nabożeństw. Problemy te pojawiają się często również obecnie.

Po modlitwach odbywa się *kidusz*, czyli błogosławieństwo nad winem i chałą, dla tych, którzy nie mogą go przygotować w domu, a następnie kolacja szabatowa, w której uczestniczy ok. 30 osób. W bardziej uroczystej formie odbywa się celebracja ostatniego szabatu w miesiącu, kiedy na modlitwach i kolacjach bywa ok. 50-80 osób, przyjeżdżających również z innych

²⁸ Informator K.K.

²⁹ Zob. więcej D. VETTER. *Modlitwa: Judaizm*. W: *Leksykon podstawowych pojęć religijnych: Judaizm. Chrześcijaństwo. Islam*. Red. A.T. Khoura. Przeł. J. Marzęcki. Warszawa 1998 s. 543-549.

miast Dolnego Śląska³⁰. W piątkowych szabatach bierze udział dużo osób młodych, w sobotę rano, kiedy kontynuowane są obchody święta, bywa wiele osób starszych. Wtedy również odbywa się *kidusz*, a po nim tematyczne spotkanie z Krzysztofem Korzonkowskim, poświęcone zagadnieniom judaizmu. Według byłego *chazana*, *kidusz* we Wrocławiu jest specyficzny, ponieważ na modlitwę przychodzi dużo nie-Żydów, którzy uczestniczą w błogosławieństwie i poczęstunku, a ze względu na wykorzenie Żydów, ma on raczej charakter wspólnego posiłku, niż faktycznego obrzędu religijnego. „Poczucie wspólnoty zastępuje im to *sacrum*, do którego nie mają dostępu, bo nie wiedzą, jak się mają do tego dobrać [...] To poczucie wspólnoty jest na tyle istotne i silne, że do synagogi przychodzą także osoby zupełnie świeckie, ateści, a nawet antyteści”³¹. W synagodze nie celebruje się momentu *hawdali*, a więc zakończenia szabatu, oddzielenia czasu *sacrum* od profanum, ale część osób wykonuje ją w domu. Nie najlepiej jest z przestrzeganiem zakazu pracy obowiązującego ortodoksyjnych Żydów w czasie tego święta. Konieczność rezygnacji z gotowania, korzystania z energii, czy środków transportu, nie znajduje raczej aprobaty wśród wiernych.

Zgodnie z rytuałem ortodoksyjnym, mężczyźni przebywający w synagodze, uczestniczący w nabożeństwach, noszą jarmułki. Podczas modlitwy można korzystać z *sidurów* – modlitewników znajdujących się na wyposażeniu sali modlitewnej, podobnie jak z elementów stroju modlitewnego – *talesów*, służących do modlitwy porannej. Część wiernych posiada swoje własne *talesy* i *tefiliny*, które przechowują w przygotowanych szafkach. Na co dzień jednak nawet Żydzi, którzy deklarują, iż starają się być ortodoksyjni, jarmułki zamieniają na inne nakrycia głowy, po to, by – jak twierdzą – nie budzić niepotrzebnej agresji otoczenia.

W gminie wrocławskiej, z powodu braku *minjanu*, nie udało się reaktywować modlitw codziennych – porannej *szacharit*, popołudniowej *minchy* i wieczornej *maariw*. Pierwotnie modlitwy te, symbolizujące rytualne składanie ofiar przez kapłana w Świątyni Jerozolimskiej, mężczyzna odmawiał też w zaciszu domowym³², ale dziś, według informatorów, z powodu natłoku obowiązków niewiele osób poświęca im swój czas.

³⁰ Informator M.D.

³¹ Informator K.K.

³² Zob. więcej: B. WODECKI. *Judaizm jako religia*. W: *Religia i kultura żydowska: Materiały z sesji judaistycznej*. Red. B. Wodecki, E. Śliwka. Pieniężno 1986 s. 30 n.

W gminie organizowane są wszystkie duże święta doroczne, takie jak *Pesach*, *Szawuot*, *Rosz ha-Szana*, *Jom Kipur*, *Sukkot*, *Chanuka* i *Purim*, które cieszą się coraz większą frekwencją i zainteresowaniem nie tylko religijnych Żydów, ale także osób niepraktykujących. Szczególnie wiele osób, także Żydzi spoza Wrocławia, uczestniczy w nabożeństwach podczas święta *Rosz ha-Szana*, kiedy wierni składają sobie życzenia noworoczne, niektórzy uczestniczą też w obrzędzie *taszlich* – symbolicznego wyrzucania grzechów do wody. Wielu członków wspólnoty gromadzi się też w czasie święta *Jom Kipur*, gdy w synagodze odmawia się modlitwę za bliskich zmarłych, *Izkor*, i zapala świece w ich intencji; podczas wieczerzy *sederowej* przed świętem *Pesach* oraz w czasie radosnego święta *Purim*, połączonego z bałem.

Jak zauważył mój rozmówca, dzisiaj praktyki religijne Żydów wrocławskich ograniczają się jednak jedynie do celebrowania wspomnianych świąt, które koncentruje się na poprowadzeniu liturgii i przygotowaniu wystawnego posiłku w gminie. Pojawiają się nawet zarzuty, że niektórzy przychodzą tu tylko po to, żeby się najeść. Ten wspólny, rytualny posiłek zastępuje jednak jego uczestnikom obrządek, którego nie znają, bądź „nie czują”³³. Niewiele osób celebrowało święta w pełnym zakresie we własnych domach, choć są oczywiście wyjątki. Niektórzy młodzi ludzie, w gronie znajomych, organizują *sedery*, ale raczej tylko dla tradycji, niż z powodów religijnych. Kilkoro z moich rozmówców, także osoby niereligijne, wspominało również o przestrzeganiu postu w święto *Jom Kipur*.

Pisząc o praktykach religijnych we wrocławskiej gminie żydowskiej, warto podkreślić, iż jej specyfiką jest stosowanie w liturgii *nusah*³⁴ sefardyjskiego, w odróżnieniu od innych gmin w Polsce posługujących się *nusahem* aszkenazyjskim. Wielu Żydów, osiedlających się we Wrocławiu po wojnie, pochodziło z Galicji, gdzie dominował *nusah* sfard, popularny wśród chasydów. Posługiwały się nim nawet osoby niezbyt religijne, ale wychowane w domu o chasydzkich tradycjach czy w chasydzkim otoczeniu, dzięki czemu *nusah* sefardyjski, znany większości przybyłych, zdominował aszkenazyjski. Obecnie sytuacja w gminie wrocławskiej jest nieco skomplikowana, ponieważ najstarszego pokolenia, które znało ten *nusah*, już nie ma, dzisiaj większość wiernych posługuje się modlitewnikami polsko-hebrajskimi, czyli aszkenazyjskimi. Jednak zgodnie z tradycją i zasadą, że kontynuuje się *nusah* danej synagogi,

³³ Informator K.K.

³⁴ Termin *nusah* odwołuje się do różnych rytów liturgicznych i modlitewnych stosowanych przez duże społeczności żydowskie. Wskazuje na muzyczny motyw nabożeństwa, aktualny porządek i specyficzne słownictwo modlitw.

modlitwy prowadzone są nadal w *nusahu sfard*, co powoduje pewne zamieszanie. Podstawowa różnica dotyczy odmiennego tekstu niektórych modlitw, wymowy hebrajskich głosek oraz melodii modlitwy. Według byłego *chazana*, modlitwa poranna w *nusahu sfard* jest nieco dłuższa od tej w aszkenazyjskim, niektóre modlitwy znajdują się w innych miejscach; są modlitwy, które występują tylko w *sfard* i takie, które są tylko w modlitewniku aszkenazyjskim. „Nie są to bardzo duże różnice, ale bardzo odczuwalne. Niektóre modlitwy mają zmienione 1 czy 2 wersety [...] to słyszeć dopiero, kiedy ja prowadzę jakąś modlitwę, wierni śpiewają i oni śpiewają co innego, niż ja prowadzę, bo oni czytają z tekstu aszkenazyjskiego, a ja czytam tekst sefardyjski”. Dlatego wiernych trzeba instruować i podawać stronę *siduru*, z której aktualnie czyta się modlitwę. Modlitwy są też często skracane i upraszczane. Obecnie *Kabalat Szabat* prowadzi się z modlitewnika aszkenazyjskiego, modlitwę poranną z *nusahu sfard*, natomiast *musaf*, czyli modlitwę dodatkową do modlitwy porannej, ze względu na to, że jest dość długa, z modlitewnika aszkenazyjskiego, polsko-hebrajskiego. Jak zauważył informator, w tej sytuacji trzeba będzie albo nauczyć wiernych biegłego czytania modlitw po hebrajsku, co nie jest proste do wykonania, albo trzeba będzie podjąć trudną decyzję o przejściu na ryt aszkenazyjski, co jest sprzeczne z tradycją³⁵. Znajomość wśród wiernych języka starohebrajskiego, języka modlitw i Tory jest słaba. Niektórzy potrafią jedynie przeczytać tekst, bez rozumienia poszczególnych słów, co powoduje, że udział w nabożeństwie i poszczególnych modlitwach jest raczej powierzchowny. Warto dodać, że poza obowiązującym *nusahem*, gmina wrocławska nie nawiązuje w inny sposób do tradycji chasydzkich czy sefardyjskich.

Na stan zachowania praktyk religijnych w gminie żydowskiej we Wrocławiu wskazuje również fakt, że bardzo rzadko odbywają się tu religijne obrzędy rodzinne. Jedyńm obrzędem odbywającym się zgodnie z tradycją judaizmu, jakiego doświadcza większość tutejszych Żydów, jest tradycyjny pogrzeb, w którym bierze udział reaktywowane kilkanaście lat temu bractwo pogrzebowe – *Chewra Kadisza*. W 1991 r. miała miejsce jedna *bar micwa*³⁶, kilka

³⁵ Informator K.K.; Zob. też E. PAZDIOARA. *Jedna gmina – dwie tradycje, czyli o kształtowaniu się nowej tradycji modlitw żydowskich w powojennej gminie wrocławskiej*. Wrocław 2000 [Praca magisterska obroniona w Katedrze Etnologii, Uniwersytet Wrocławski].

³⁶ *Bar micwa* – obrzęd odbywający się po ukończeniu przez chłopca 13 lat i jednego dnia życia, od momentu którego uznawany był za dorosłego pod względem religijnym i społecznym; analogiczny obrzęd organizowany dla dziewczynek – *bat micwa*.

miesiący wcześniej w USA odbył się obrzęd obrzezania chłopca³⁷, przeprowadzono też dwie *bat micwy* w rycie konserwatywnym w czasach rabina Caine³⁸. Do niedawna członkowie tej społeczności nie zawierali tradycyjnych żydowskich ślubów (wyjątkiem był ślub pary pochodzącej z Ameryki w 2000 roku). W czerwcu 2014 roku odbył się jednak pierwszy po latach religijny ślub żydowski, który na dziedzińcu Synagogi pod Białym Bocianem zgromadził ortodoksyjnych rabinów, wielu wrocławskich Żydów i stał się świętem całej społeczności.

Obrzęd przejścia, nawiązujący w pewnym sensie do *bar micwy*, posiadający podobny sens, organizuje się jednak w przypadku osób dorosłych po zakończeniu całego procesu konwersji na judaizm, gdy mężczyznę wzywa się do czytania Tory, wygłoszenia krótkiego kazania i świętuje się jego przyjęcie do wspólnoty. Sam obrzęd konwersji cieszy się we Wrocławiu dość dużym zainteresowaniem. W styczniu 2014 r. przygotowywany był proces konwersji ortodoksyjnej dla kilkusobowej grupy, nad którym czuwał rabin Herberger. Było to 6-7 osób, pod koniec tego miesiąca dwie z nich przeszły obrzezanie, a więc pierwszy etap kończący okres edukacji. Według informatora, większość tych osób to Polacy nie posiadający żadnych korzeni żydowskich. Kolejne etapy prowadzące do zmiany wyznania to spotkanie z sądem rabinicznym i zanurzenie w *mykwie*. Obrzęd przeprowadzany jest najczęściej dla grupy z całej Polski w Warszawie, ale też w Pradze czy Berlinie. Aby wyjść naprzeciw dużemu zainteresowaniu zmianą wyznania na judaizm, w jednym z numerów *Chidusza*, miesięcznika gminy żydowskiej we Wrocławiu, rabin przedstawił wymagania stawiane ewentualnym konwertytom³⁹. Liczne obrzędy konwersji odbywały się w gminie wrocławskiej także w czasach urzędowania poprzednich rabinów, również w rycie konserwatywnym, pod opieką rabina Ivana Caine, budząc przy tym wiele kontrowersji wśród ortodoksyjnej społeczności żydowskiej w Polsce⁴⁰.

Na stopień zaangażowania religijnego członków społeczności wskazuje również ich stosunek do reguł *kaszrutu*. Koszerna stołówka prowadzona przez gminę, mimo różnych problemów działająca nieprzerwanie od 1945 r.⁴¹, wydaje koszerne, bezpłatne obiady dla członków gminy. Stołują się tu prze-

³⁷ A. GRABSKI. *Współczesne życie* s. 182 n.

³⁸ Informator L.R.-S.

³⁹ T. HERBERGER. *14 kroków ku konwersji na Dolnym Śląsku*. „Chidusz. Miesięcznik Gminy Żydowskiej we Wrocławiu” 2014 nr 1(3) s. 8-10.

⁴⁰ http://pl.wikipedia.org/wiki/Ivan_Caine - dostęp: 26.02.2014

⁴¹ *Encyklopedia Wrocławia*. Red. J. Harasimowicz. Wrocław 2006 s. 240.

ważnie starsze, samotne osoby, dla których jest to jedyny kosztowny posiłek w ciągu dnia, ale także młodsze, które starają się żyć w zgodzie z wymogami koszerności, bądź chcą po prostu skorzystać z darmowego posiłku. Od kilku miesięcy, ze względu na problemy z ubojem rytualnym przeprowadzanym w Polsce, podaje się tylko posiłki wegetariańskie.

W codziennym życiu zdecydowana większość członków wspólnoty przepisów koszerności jednak konsekwentnie nie przestrzega. Według *chazana*, spośród tych, którzy starają się stosować choćby okrojone reguły, większość zachowuje tzw. zasadę koszer friendly, to znaczy, że np. „w ogóle nie jedzą mięsa, nie jedzą rzeczy ewidentnie niekoszernych. Osoby bardziej religijne po prostu trzymają się zasady kupowania produktów, które nie są ewidentnie niekoszerne, natomiast osób, które zachowują *kasrūt* w pełnym sensie tego słowa, opierając się o listy produktów koszernych, to mamy dwie rodziny, moją i rabina”⁴². W wielu domach nie jada się więc wieprzowiny, czy nie podaje mięsa z mlekiem, ale częściej z przyzwyczajenia, niż kierując się względami religijnymi. Trudne do zaakceptowania dla wielu jest również posiadanie osobnych naczyń do mięsa i nabiału, czy wydzielanie dla nich osobnych półek w szafkach czy lodówkach.

Ciągle nierozwiązanym problemem gminy wrocławskiej pozostaje brak *mykwy*, „bez której życie małżeńskie jest praktycznie niemożliwe”, jak zauważył rabin Rapoport, którego żona musiała jeździć do *mykwy* do Krakowa⁴³. Z pewnością jej odremontowanie, które znajduje się w planach gminy, znacznie ułatwi życie małżeństw starających się żyć w zgodzie z zasadami ortodoksyjnymi.

*

Jak się wydaje, we wrocławskiej gminie żydowskiej powoli następuje odrodzenie praktyk religijnych, coraz więcej osób uczestniczy w nabożeństwach. W życie religijne angażuje się więcej młodych osób, niektórzy uczą się języka hebrajskiego, przechodzą konwersję i na co dzień starają się wcielać w życie zasady judaizmu. Niestety, jak zauważył były *chazan*, mało jest osób z rodzin mieszanych i jednocześnie ubywa religijnych osób z najstarszego pokolenia, nie tylko z powodu wieku czy różnych dolegliwości. Trzech

⁴² Informator K.K.

⁴³ B. ROJEK. *Trzeba dużo czasu, żeby wspólnota żydowska mogła się rozwinąć*. „Nowe Życie” 2011; <http://nowezycie.archidiecezja.wroc.pl/numery/012011/02.html>, [dostęp: 4.03.2014].

ostatnich najstarszych wiernych przestało przychodzić na modlitwy, ponieważ negatywnie reagują na fakt coraz liczniejszego udziału w nabożeństwach nie-Żydów, nie podoba im się, że synagoga robi się „gojska” (według wspomnianego rozmówcy, ponad połowę stanu w trakcie każdej modlitwy stanowią nie-Żydzi). Poza tym nie wszyscy akceptują, że wśród modlących się jest dużo kobiet, ponieważ w synagogach ortodoksyjnych modlą się przede wszystkim mężczyźni. Najstarszemu pokoleniu, wychowanemu często jeszcze w rodzinach tradycyjnych, religijnych, trudno jest więc pogodzić się ze zmianami, które wydają się być nieodwracalne.

Pomimo dużego zainteresowania udziałem w szabatach czy świętach do-roczyzna codzienna praktyki religijne członków gminy odbiegają jednak znacznie od wymogów judaizmu ortodoksyjnego. Dla części wiernych wykonywanie wybranych praktyk religijnych stało się bardziej wyrazem przywiązania do tradycji i kultury, przejawem tożsamości żydowskiej niż rzeczywistej potrzeby zaangażowania religijnego. Stąd pewna wybiórczość w przestrzeganiu religijnych zasad judaizmu, ich dostosowywanie do własnych potrzeb, powierzchowne uczestniczenie w modlitwach i nabożeństwach.

Na praktyki religijne Żydów wrocławskich i stan ich zachowania ma oczywiście wpływ fakt rozpowszechnienia małżeństw mieszanych, w których najczęściej nie obchodzono świąt żydowskich, nie przekazywano wiedzy na temat judaizmu i żydowskiej kultury. Brak znajomości oraz zrozumienia modlitw i rytuałów judaistycznych jest konsekwencją wykorzenienia średniego i młodego pokolenia. Jak zauważył *chazan*, wiedza zastępowana jest często poczuciem wspólnoty, które rodzi się podczas wykonywanych razem praktyk religijnych i obchodzonych świąt⁴⁴.

Tym, którzy chcą pogłębić swoją wiedzę na temat religii żydowskiej i praktyk judaizmu, od lat pomaga Fundacja Ronalda Laudera, która organizuje obozy edukacyjno-religijne, na których można nauczyć się modlitw, zasad *kaszrutu*, czy zgodnego z zasadami religijnymi prowadzenia domu żydowskiego. Podobną rolę we Wrocławiu pełniło, założone w 1991 r. przez ówczesnego wiceprzewodniczącego gminy, Jerzego Kichlera, Bractwo dla Poznania Judaizmu, które pozyskiwało młodzież dla studiowania religii. Organizacja w krótkim czasie zyskała ok. 20 członków⁴⁵. Współcześnie organizuje się także *szabatony* – wspólne wyjazdy na cały szabat i część niedzieli, w trakcie których można wysłuchać wykładów na tematy religijne, czy wziąć udział

⁴⁴ Informator K. K.

⁴⁵ A. GRABSKI. *Współczesne życie* s. 177 n.

w zajęciach integracyjnych. Dzięki, między innymi, takim inicjatywom i zaangażowanym rabinom, wśród najmłodszego pokolenia obserwuje się zjawisko powrotów do żydostwa przez religię, które daje nadzieję na odrodzenie środowiska żydowskiego. We Wrocławiu, po latach, pojawił się pierwszy kandydat na rabina, młody mężczyzna, który podjął studia rabinackie w berlińskim seminarium reformowanym⁴⁶.

BIBLIOGRAFIA

- CAŁA A., DATNER-ŚPIEWAK H.: *Dzieje Żydów w Polsce 1944-1968: Teksty źródłowe*. Warszawa 1997.
- DATNER H., MELCHIOR M.: *Żydzi we współczesnej Polsce – nieobecność i powroty*. W: *Mniejszości narodowe w Polsce*. Red. Z. Kurcz. Wrocław 1997 s. 63-81.
- GRABSKI A.: *Współczesne życie religijne Żydów w Polsce*. W: A. GRABSKI, M. PISARSKI, A. STANKOWSKI. *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*. Red. J. Tomaszewski. Warszawa 1997 s. 143-202.
- Encyklopedia Wrocławia*. Red. J. Harasimowicz. Wrocław 2006.
- HERBERGER T.: *14 kroków ku konwersji na Dolnym Śląsku*. „Chidusz. Miesięcznik Gminy Żydowskiej we Wrocławiu” 2014 nr 1(3) s. 8-10.
- NOWAK-MAŁOLEPSZA F., WŁODARCZYK T.: *Żydzi*. W: *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej: Wybrane elementy polityki państwa*. Red. S. Dudra, B. Nitschke. Kraków 2010 s. 208-225.
- PAZDIOARA E.: *Jedna gmina – dwie tradycje, czyli o kształtowaniu się nowej tradycji modlitw żydowskich w powojennej gminie wrocławskiej*. Wrocław 2000. Praca magisterska obroniona w Katedrze Etnologii, Uniwersytet Wrocławski.
- PUDŁO K.: *Zarys życia zbiorowego ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku (1950-1989)*. „Sprawy Narodowościowe” 3:1994 z 1(4) s. 91-130.
- ROJEK B.: *Trzeba dużo czasu, żeby wspólnota żydowska mogła się rozwinąć*. „Nowe Życie” 2011; <http://nowezycie.archidiecezja.wroc.pl/numery/012011/02.html>
- ŚNIEŻEK D.: *Wrocławska kongregacja wyznania mojżeszowego: Współczesna tradycja*. Wrocław 1991 [Maszynopis pracy magisterskiej Katedra Etnografii, Uniwersytet Wrocławski].
- VETTER D.: *Modlitwa: Judaizm*. W: *Leksykon podstawowych pojęć religijnych: Judaizm. Chrześcijaństwo. Islam*. Red. A.T. Khoura. Przeł. J. Marzęcki. Warszawa 1998 s. 543-549.
- WASZKIEWICZ E.: *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego na Dolnym Śląsku na tle polityki wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1945-1968*. Wrocław 1999.

⁴⁶ „Chidusz” 2013 nr 1 s. 12.

- WASZKIEWICZ E.: *Powstanie, rozwój i zanik skupiska Żydów na Dolnym Śląsku (1945-1968)*. W: *Współcześni Żydzi – Polska i diaspora. Wybrane zagadnienia*. Red. E. Waszkiewicz. Wrocław 2007 s. 13-30.
- WODECKI B.: *Judaizm jako religia*. W: *Religia i kultura żydowska: Materiały z sesji judaistycznej*. Red. B. Wodecki, E. Śliwka. Pieniężno 1986 s. 17-33.
- ZIĄTKOWSKI L.: *Dzieje Żydów we Wrocławiu*. Wrocław 2000.

ŻYCIE RELIGIJNE I JEGO ORGANIZACJA W GMINIE ŻYDOWSKIEJ WE WROCŁAWIU

S t r e s z c z e n i e

Artykuł dotyczy różnych aspektów życia religijnego i praktyk religijnych we współczesnej gminie żydowskiej we Wrocławiu, odnosząc się jednocześnie do zmian, jakie następowały w tej sferze od momentu powstania powojennej gminy wrocławskiej. Wskazuje na podstawy prawne istnienia i prowadzenia działalności religijnej przez gminy żydowskie, na identyfikację religijną gminy wrocławskiej oraz tworzącej ją społeczności. Podkreśla rolę rabina w procesie odradzania się żydowskiego życia religijnego we Wrocławiu i integrowania członków gminy. Odnosi się m.in. do cotygodniowych i dorocznych świąt religijnych celebrowanych w gminie, specyfiki sprawowanej liturgii i odmawianych modlitw, stosunku do reguł kaszrutu czy religijnych obrzędów praktykowanych przez członków wspólnoty. Zwraca uwagę na zjawisko powrotów do judaizmu, w dużej mierze osób młodych, poprzez obrzęd konwersji, ale jednocześnie także na proces zastępowania wiedzy religijnej przez poczucie wspólnoty.

Słowa kluczowe: gmina żydowska we Wrocławiu, żydowskie praktyki religijne, judaizm, święta żydowskie, liturgia żydowska.